

ÇİVİ YAZILI HUKUKTA KÖLE SATIŞ BEDELLERİ

Slave Prices In Cuneiform Written Law

Yusuf KILIÇ*

Suzan AKKUŞ*

ÖZET

Sumerliler M.Ö. 3500 yıllarında Güney Mezopotamya’da görülmüşlerdir. Sumerlilerin M.Ö. 3200 yıllarında çivi yazısını icat etmeleriyle birlikte örf-adet hukuku yazı ile tespit edilmiştir. Dünya tarihinde ilk defa Sumerler tarafından oluşturulan hukuk metinleri sonraki zamanlarda Mezopotamya bölgesine gelen Sami kavimlerini ve Anadolu’daki Hititleri de etkilemiştir. Büyük oranda bir etkileşimin sonucunda oluşturulan Eski Ön Asya çivi yazılı hukuk metinlerinin tümünde köle ifadesi işlenmektedir. Bu hukuk metinlerine göre toplumun en alt tabakasını oluşturan köleler hiçbir hakka sahip değildir. Onlar bir efendiye bağlıdır ve onun izni olmadan hareket edemezler, buldukları şehrin dışına dahi çıkamazlardı.

Elbette ki efendisine büyük bir iş gücü sağlayan kölenin ekonomik bir değeri vardır. Bir mal konumunda olan ve alınıp satılan kölelerin yaş, eğitim, meslek, fiziksel yapı, ırk ve hatta renklerine göre fiyatları da değişmektedir. Ayrıca köle pazarlarında satılık kölelerin azlık veya çokluk durumlarına göre de ücretin değişeceğini düşünmemiz gerekir. Özel yetenekleri olan kölelere büyük paralar ödenmektedir. Bu durum Eski Ön Asya toplumlarının dışında ve daha sonraki zamanlarda hayat süren toplumlarda da görülmektedir. Tüm bu nedenlerden toplumların hukukunda efendisi için ekonomik değeri olan köleler hakkında bilgiler mevcuttur. Bu bilgilerden kölelerin satış bedelleri hakkında kesin olmamakla beraber bir fikir edinilebilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Çivi Yazısı, Hukuk, Köle Satış Bedelleri

ABSTRACT

Sumerians were seen in Mesopotamia around 3500 B.C. When the Sumerians began to use cuneiform writing in 3200 B.C. the law of custom and tradition was detected with writing. The law texts, used by the Sumerians for the first time in history, affected the Semitic people, who came to Mesopotamia in later times, and the Hittites in Anatolia. The concept of “slave” was mentioned in almost all of the cuneiform written law texts of Ancient Near East formed by the interaction mostly. According to these laws, the slaves constituting the lowest layer of the public had no right. They were dependent on a master and they could never act without his permission and even could not go out of the city borders.

* Yrd. Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

* Öğr. Gör., Nevşehir Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Of course, the slaves, providing a work power to their masters, had an economic value. The prices of the slaves, sold and bought as a commodity, changed according to their age, education, job, physical appearance, race and even their colours. Additionally, we should consider that the price would change depending on the quantity of the slaves for sale on the slave market. The slaves with special skills were paid a lot. This was also seen in the societies out of Ancient Near East and in societies of later times. For all these reasons, there are information about the slaves having an economic value for their masters in laws of such societies. It is possible to have an insight about the sales prices of the slaves from such information in spite of not being sure of it.

Key Words: Cuneiform Writing, Law, Slave Prices

GİRİŞ

İlk hukuki kaidelerin neler oldukları, nasıl ortaya çıktıkları ve geliştikleri konusunda en erken bilgileri çivi yazılı metinlerden elde etmekteyiz. Bu yazılı kayıtlar ilk kez Mezopotamya toplumları, hususiyile Sumerliler tarafından ve Sumer dili ile tutuldukları için, bu konuda müracaat edeceğimiz ilk toplum Sumerliler olmaktadır. Bu cümleden olmak üzere, çivi yazılı metinlerden elde edilen bilgiler ışığında Eskiçağ Mezopotamya toplumlarının sosyal, siyasi ve hukuki bünyeleri incelendiğinde, halkın LÚ (awilum) hür adam yani hürler, MAŞ.EN.GAG.(muşkenum) miskin yani yarı hürler ve İR (wardum) erkek köle, GÉME (amtum) kadın köle olmak üzere üç farklı zümreden oluştuğu açıkça görülmektedir. Burada saray ve tapınak çevresindeki yönetici insanlar hürler sınıfını oluşturmakta ve mülk sahibi olup devlet veya şehir idaresinde yer almayanlar yani devlet yönetimiyle iştilal etmeyenler yarı hür insan sınıfını teşkil etmektedir. Genellikle özel kişilerin veya saray ve tapınağın işçi başları denetiminde çalıştırılan aynı zamanda bir çeşit mal konumunda olanlar ise, en alt sınıfa yani köle sınıfına dâhil edilmektedir. Eldeki mevcut bilgiler saray ve tapınak kölelerinin ağır işlerde kullanıldıkları ve saray halkının önemli bir kısmını oluşturduklarını göstermektedir¹. Nitekim saray ve tapınakların köleleri kral ve kraliçenin hizmetinde yün eğirme, tahıl öğütme, hayvanlara bakma, bira mayalama ve mutfak işleri gibi ev ekonomisinin çeşitli dallarında çalışan bir grup olarak saray halkının önemli bir kesimini teşkil etmekteydi.

Çalışmamızın esasını oluşturan köleliğin, ilk defa ne zaman ve ne şekilde ortaya çıktığı kesin olarak bilinmemekle beraber, genel olarak, kölelerin savaş esirleri, yabancı ülkelerden kaçırılarak getirilen ya da parayla satın alınarak getirilen kimselerden veya borçlarını ödeyemediklerinden

¹Recep Yıldırım, *Uygarlık Tarihi (Ders Notları)*, İzmir 2000, s.59.

dolayı satılan yoksullar ve yoksul ana-babaların sattıkları çocuklarından oluştukları kabul görmektedir. Diğer taraftan kölelerle hür insanlar arasında ayrılığın ne kadar belirgin olduğu da birçok hukuk hükmünden ve müesseselerden açıkça anlaşılmaktadır. Bu noktada Mezopotamya’da oturan tarım toplumlarında bir çeşit mal konumunda olduğu anlaşılan ve aileden evlatlarına miras olarak bırakılan kölelere iş gücü olarak, çok fazla önem verildiği M.Ö 3. binyılın ortalarından itibaren kaleme alınmış olan hukuk metinlerinden ve köle satış belgelerinde belirtilen köle bedellerinden anlaşılmaktadır². Bütün bunlara rağmen yine çivi yazılı hukuk metinlerinden anlaşıldığı kadarıyla Mezopotamya toplumlarının sosyal yapısı, Hindistan’daki “Kast Düzeni”nde olduğu gibi kesin çizgilerle birbirinden ayrılan farklı sınıflardan ibaret değildir³. Buna paralel olarak toplumu hücrelere bölen kurallarda çok sert ve katı değildi. Zira bedelini ödeyen veya bedeli ödenen kölelerin özgürlüklerini elde ettikleri görülmektedir.

M.Ö. 2. bin yılın başlarına gelindiğinde ise, Orta Anadolu’ya ticaret yapmak amacıyla gelen Eski Asur Devleti’nin tüccarlarının bırakmış oldukları, çoğunlukla ticari ve hukuki içerikli olan çivi yazılı vesikaların içerisinde sınırlı sayıda da olsa kölelerin varlığı ve satış değerleri hakkında bilgi verenleri vardır. Genellikle “Kültepe Tabletleri” olarak isimlendirilen bu vesikalar, Eski Asur lehçesi ve çivi yazısı ile yazılmışlardır. İfade ettiğimiz üzere, “Kültepe Tabletleri” genellikle ticari ve hukuki niteliklidir. Ancak Eski Asur ve Hitit Öncesi Anadolu halklarının siyasal, sosyal, hukuki ve ekonomik durumları hakkında da önemli bilgi vermektedirler⁴. Bu tür vesikalarda özgür ve köle insanların toplum içerisindeki konumları konusunda bilgilerin var olması, dönemin kölelik müessesesi ve kölelerin toplumdaki statülerinin tespiti açısından son derece önemlidir⁵. Zira bu belgelerde, kölelik müessesesi ve köle satışları hakkında bizi teferruatlı bir şekilde aydınlatan ifadeler rastlanmaktadır⁶. Bu hususta bilgi veren vesikalar şimdiye kadar birçok ayrı çalışmaya konu edilmişlerdir. Vesikaların kopya, transkripsiyon ve tercümelerinin de verilmiş olduğu, bu çalışmalardan elde edilen neticelere göre, Anadolu’da önemli bir devreyi

² Füzuran Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, A.Ü. D.T.C.F. Basımevi, Ankara 1983, s.152.

³ Kınal , a.g.e., s.134.

⁴Ekrem Memiş, *Genel Tarih Genişletilmiş 2. Baskı*, Konya 1999, s.180.

⁵Füzuran Kınal, Eski Anadolu’da Kadının Mevkii, *Belleten*, C.XX, S. 79, T. T. K. Yayını, Ankara 1956, s. 356.

⁶ Sebahattin Bayram- Salih Çeçen, Yeni Belgelerin Işığında Eski Anadolu’da Kölelik Müessesesi, *Belleten*, C.LX, S. 229, Ankara 1996, s.579.

teşkil eden “Asur Ticaret Kolonileri Dönem”inde (M.Ö. 1974–1719)⁷, Asurlu tüccarların kendi aralarında veya Asurlular ile yerli halk arasında diğer ticari emtiada olduğu gibi köle satışları da yapılmaktadır. Ayrıca bu satışların çoğunlukla bir ticari senetle sağlanıldığı görülmektedir. Hatta bazen de bu alış verişin çıkan sorunlardan dolayı mahkemeye intikal ettiği anlaşılmaktadır. Buna dair mahkeme zabıtları ele geçmiştir.

Hitit toplumuna gelince; yine çivi yazılı ve Hitit dili ile yazılmış vesikalardan edinilen bilgiler göre, Hitit halkı, köleler ve köle olmayanlar olmak üzere iki ana sınıfa ayrılmaktadır. Köle olmayanların en üst kademesinde kral soyunu içeren soylular gelmektedir. Bu sınıfın çoğu kral tarafından arazi bağışlanan zengin toprak sahipleriydi. Bunlar savaş zamanlarında, Hitit ordusunun gücünün büyük ölçüde dayandığı savaş arabalarını sağlamaktadırlar⁸. Ayrıca kralın yanında dini ayinlere ve bayram kutlamalarına katılmaktadırlar. Hititlerde rahipler sınıfının ise çok fazla ayrıcalıkları yoktu. Bunlar mütevazı bir yaşantıya sahip insanlardı. Açıkçası Mezopotamya’da ruhban zümresi hayli zengin bir yaşam sürerken, Hitit rahipleri tapınaklarda değil, kendi evlerinde çocuklarıyla birlikte yaşarlardı⁹. Bunların dışında kalan sade vatandaşlar ise büyük çoğunluğu tarlada çalışan köylülerdi. Bunun yanında kasabalarda bulunan zanaatkârlar sınıfı vardı. En alt sınıfı oluşturan varlıklı ailelerin sahip oldukları köleler ticari mallar gibi satın alınabilir, satılabilir ve mirasçılara tereke olarak bırakılabilirdi¹⁰. Ayrıca metinlerinden anlaşıldığı kadarıyla, Hitit toplumunda bir de *NAM.RA* denilen sınıf bulunmaktadır. *NAM.RA* kelimesi bir Sami dil olan Akkadça’da *šallatu* “ganimet” anlamına gelirken, Hititçe’de bu kelime ile, yalnızca “ganimet olarak alınıp götürülen insan” kastedilmektedir¹¹. *NAM.RA*’lar yabancı memleketlerden getirildikten sonra Hitit idarecileri tarafından zorunlu olarak belirli toprak parçalarına iskan ettirilip üretici konumuna getirilirlerdi. Böylece bunlara küçük timar arazisi verilerek¹² üretime katkı yapmaları sağlanırdı.

⁷ Asur Ticaret Kolonileri Dönemi’nin son tarihlemesi için bakınız. Cahit Günbattı, An Eponym List (KEL) from Kültepe, *Altöentalissche Forschungen Band XXXV, Heft 1*, 2008, s.111-116.

⁸ Oliver Robert Gurney, *Hititler*, (Çev. Pınar Arpaçay), Dost Kitabevi, 1. Baskı, Ankara 2001, s. 65.

⁹ Kürşat Başdemir, *Eski Anadolu Tarihsel ve Kültürel Süreklilik*, Kaynak Yayınları, İstanbul 1999, s.18.

¹⁰ Gurney, a.g.e., s. 65-66.

¹¹ Sedat Alp, Hitit Kanunları Hakkında, *A.Ü.D.T.C.F. Dergisi*, V/5’ten Ayrıbasım, T.T.K., Ankara 1947, s.249.

¹² Ekrem MemişEskiçağ Türkiye Tarihi (En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar), 6. Baskı Çizgi Kitabevi, Konya 2005, s.240.

Eskiçağ Mezopotamya ve Anadolu toplumlarının bu sınıfsal yapıları hakkındaki bilgilerimizi çivi yazılı ve çoğunluğunu kanun maddeleri oluşturan hukuk metinlerinden elde ettiğimizi belirtmiştik. Sosyal ve ekonomik yaşamın bir parçası durumunda olan, mal gibi alınıp satılabilen veya bir efendiye bağlı olarak yaşayan kölelerin fiyatları hakkındaki bilgiler de yine bu kanun maddelerinde yerini almaktadır¹³. Ayrıca ticari kontratlar, evlatlık alma metinleri, mahkeme zabıtları vb. hukuk belgeleri köleler hakkında bize önemli bilgiler verirler¹⁴. Yukarıda ifade edildiği üzere, hukuk bakımından köle doğal olarak efendisinin malı idi. Bu itibarla köle sahipleri mümkün olduğu kadar onları kazanç getirecek şekilde kullanmak temayülünde idiler. Bu husus herhangi bir malı imal ettirmek ve sattırmak veya tüccar sıfatıyla dolaşarak her türlü malı satışı arz ettirmek suretiyle yaptırılırdı. Her iki halde de köle elde ettiği parayı efendisine vermek zorundaydı. Bununla birlikte efendileri tarafından kiraya verilerek gelir getiren kölelerin varlığı da bilinmektedir. Bu duruma daha çok eski batı toplumlarında rastlanmaktadır. Örneğin Yunanlılarda kadın kölelerin flütçü veya umumi fahişe sıfatıyla, erkek kölelerin ise daha çok maden yataklarında çalıştırılmak üzere kiraya verildikleri görülmektedir¹⁵.

1-MEZOPOTAMYA TOPLUMLARINDA KÖLELERİN SATIŞ BEDELLERİ

Çivi yazılı kanunlarda kölelere ilişkin pek çok kanun hükmüne rastlanmaktadır. Ancak burada kölelerden ziyade onun efendisinin haklarının korunması fikri hâkimdir. Açıkçası, efendisi için bir ekonomik değeri olan kölenin sahibine iadesi ya da kölenin bir başkası tarafından sahiplenilmemesi kanunlarla korunmaya çalışılmaktadır. Fakat direkt olarak kölenin satış fiyatı ile ilgili herhangi bir bedel miktarı belirtilmemiştir. Buna karşın bir kölenin efendisinin evinden kaçması ve başka kimseler tarafından sahiplenmesi durumunda ikinci efendinin birinci sahibe kölenin bedeli olarak ödeyeceği miktar, ayrıca herhangi bir sebepten ölümü gerçekleşen köleye ödenen tanzim parası göz önüne alındığında kölelerin satış fiyatı ile ilgili bazı önemli ipuçları elde edilmektedir. Bu bilgiler bir araya getirilip yorumlandığında kölelerin muhtemel fiyatları ortaya konulabilmektedir. Mezopotamya'da kölelik müessesesi, köle bedelleri ve kölelerin konuları

¹³Turgut Yiğit , Çivi Yazılı Kanunlarda Kölelik, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 3, S.2, Ankara 1999, s.54.

¹⁴ Marta T.Roth, Reading Mesopotamian Law cases PBS 5 100: Question of Filiation, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vo. 44, No. 3, 2001, s.248.

¹⁵Helmut Berve, *Eskiçağ Tarihine Dair Altı Konferans (Greklerde Kölelik Müessesesi)* (Çev. Afif Erzen), Yenilik Basımevi, İstanbul 1958, s.6.

arasındaki ayrımın daha iyi anlaşılabilmesi için toplumların sosyal yapısını ayrı ayrı incelemek gerekmektedir.

1.1. Sumerlerde Kölelerin Satış Bedelleri

Köle sınıfının varlığı ve kölelerin bedelleri hakkında ilk bilgiyi veren kaynak Sumerli III. Ur Sülalesinin ilk kralı Ur-Nammu'nun kendi adıyla bilinen kanunudur. Bu kanunun 1. maddesinde bir kadın kölenin işgal edilmesi halinde failin 5 sheqel gümüş ödeyeceği belirtilmiştir. Aynı kanunun 14. maddesinde ise şehirden kaçan kadın köleyi yakalayıp sahibine getiren adama ödenecek bedelden söz edilmektedir. Maalesef burada ödenecek miktarın ne kadar olduğunu belirten kısım kırıktır. Buna rağmen ilk kanun formuna sahip hukuk metni durumunda olan Ur-Nammu Kanununda, Sumer toplumunun sosyal yapısında kölelerin varlığı açıktır. Ayrıca kölelerin bedelleriyle ilgili bilgilere rastlanmaktadır.

Ancak kölelerin bedelleriyle ilgili ilk detaylı bilgi ise, İsin şehri kralı Lipit- İstar'ın kendi adıyla bilinen kanunundan öğrenilmektedir. Bir Sami asıllı kral olan Lipit İstar tarafından Sumerce yazılmış olan bu kanunun 12 ve 13. maddeleri söz konusu durumun en güzel örneğini teşkil etmektedir. Burada evden kaçan kadın veya erkek kölenin başka bir adamın evinde bir ay kalması ve bu durumun ispatı sonucunda ev sahibinin kölenin efendisine köle vermesi, eğer kölesi yoksa bunu 15 sheqel gümüş olarak ödemesi belirtilerek kölenin efendisinin hakları korunmaya çalışılmaktadır¹⁶. Kanun maddelerinin muhtevalarından da anlaşıldığı gibi kölenin yerine ödenen meblağ kölelerin o dönemdeki bedelleri hakkında bize önemli bir fikir vermektedir. Kaçak köleyi barındıran kişinin kendi kölesinin olmaması durumunda kölenin yerine verdiği 15 sheqel gümüş muhtemelen bir kölenin bedelidir. Ancak burada kölenin iş ve meslek eğitimi veya yaşı ayrıca fiziki gücü konusunda açıklayıcı bilgi yoktur. Ayrıca aynı kanunun 14. maddesinde ise, bir adamın kölesinin efendisine köleliğinin bedelini iki misli ödediğini ispatlaması durumunda serbest bırakılacağı ifade edilmektedir¹⁷. Kölelerin kendi bedellerini ödedikleri takdirde özgürlüklerine kavuşmaları Sumerler'de sınıfsal farklılığın servet durumuna göre şekillendiğinin göstergesidir. Ayrıca sınıfların çok katı ve kesin çizgilerle birbirinden ayrıldığını,

¹⁶ Marta T.Roth, *Law Collections From Mesopotamia and Asia Minor*, Atlanta 1997, s.28.

¹⁷ Kanun maddesi için bakınız. Mebrure Tosun –Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Saduqa Fermanı*, T.T.K. Yayını, Ankara 1975, s.65.

servetin artması veya bunun tersine olarak azalıp yok olmasına göre sınıfsal statünün de değiştiğini göstermektedir.

Diğer taraftan Eski Mezopotamya toplumlarında köleyi satın alan kişinin bu alım-satımı işini belge ile ispat etme zorunluluğu vardır. Nitekim erken dönemlerden itibaren köle satışının gerçekleştiğini gösteren hukuki bir belgenin düzenlenmiş olduğu kuvvetle muhtemeldir¹⁸. Aksi takdirde köleyi satın aldığı iddia eden kişi hırsız durumuna düşmektedir.

1.2. Akatlarda Kölelerin Satış Bedelleri

Elimizdeki ilk Akatça kanun olan Eşnunna Kanununda köle sınıfının varlığı ve kölelerin efendilerin servetinin bir parçası olarak muamele gördüklerine dair bilgilere rastlanmaktadır. Burada hırsızlıkla ilgili özellikle de köle hırsızlığı ile ilgili hükümlere yer verilmiştir. Nitekim bir adamın köle satın aldığı veya herhangi bir şeyi satın aldığı ispat etmek zorunda olduğu, çalınmış bir köle ile birlikte yakalanması durumunda ise kölenin hırsız olarak itham edileceği belirtilmiştir. Eşnunna kanununun 40. maddesi bu durumu şöyle izah etmektedir. “*Eğer bir adam, bir erkek köle, bir kadın köle, bir öküz veya (maddi) değeri olan ne varsa satın alırsa, (fakat) satanı ispat edemezse o hırsızdır.*”¹⁹. Burada bir diğer önemli nokta ise kadın veya erkek kölenin diğer maddi değeri olan emtia ile birlikte zikredilmeleridir.

Aynı kanununun 54 ve 55. maddeleri bir kölenin satış fiyatı hakkında daha açıklayıcı bilgi vermektedir. Burada başkasının hayvanları tarafından zarar verilen özgür ve köle insanların ölüm ve yaralanmalarına karşı tanzim miktarı ifade edilmektedir. Buna göre, bir adam sahip olduğu öküzün boynuzunu köreltmesi gerekirken, uyarılara rağmen köreltmediyse ve öküz bir adamı süsüp ölümüne sebep olduysa sahibi bunun bedelini ödemek zorundadır. Ölen bir özgür adam için 2/3 mina²⁰ yani yaklaşık 40 şeşel

¹⁸ Eski Asur Devleti zamanında Anadolu'nun orta bölümünde ticaret yapan Asurlu tüccarların kendi aralarında veya yerli halk ile yapmış oldukları köle alım satımını bir senetle ibraz ettikleri bilinen bir gerçektir. Aynı uygulamanın Asur öncesi Mezopotamya toplumlarında da olması kuvvetle muhtemeldir. Eski Asur Devleti zamanında Anadolu'da yapılan köle Ticareti senetleri için bakınız. Hüseyin Sever, Köle Satışı Hakkında Yeni Kültepe Metinleri, XXXIV. Uluslararası Assirioloji Kongresi / XXXIV International Assyriology Congress 6-10/VII/ 1987 İstanbul, T. T.K. Yayını, Ankara 1998, s.485-494. Ayrıca Bayram- Çeçen, a.g.m., s.579-604. Burada köle satış bedelleriyle ilgili ayrıntılı bir tablo verilmiştir.

¹⁹ Tosun -Yalvaç(1975), 83.

²⁰ 1 mina/mana yaklaşık ½ kg. olup, 60 şeşel karşılığında kullanılmaktadır.

gümüş öderken, bir kölenin ölümü durumunda 15 şeşel gümüş ödeyecektir²¹. Bu kanun maddeleri aynı zamanda özgür insan ile kölelerin kan bedelleri arasındaki farkı göstermesi bakımından önemlidir. 1 mina 60 şeşel'e eşit olduğuna göre köle için ödenen bedel özgür insan için ödenen bedelin yaklaşık 1/3 kadardır.

Ayrıca kanun maddelerinden anlaşıldığı üzere, kanunen her kişi sahip olduğu hayvandan sorumludur. Hayvanın sahibi, hayvanın çevreye ve kişilere zarar vermesini engellemek zorundadır. Eğer hayvan sahibi, uyarılara rağmen önlem almadıysa bu durumda ortaya çıkan zararı telafi etmek mecburiyetindedir. Eşnunna Kanununun 56 ve 57. maddelerinde de benzer bir durum söz konusu edilmektedir; burada bir köpek sahibi, çevre halkı tarafından uyarılmasına rağmen köpeğini kontrol altına almaz ise ve bu köpek bir kişinin ölümüne sebep olursa köpeğin sahibi 2/3 mina gümüş ödeyecektir denilmektedir. Ancak ölen kişi köle ise 15 şeşel gümüş tartacaktır şeklinde ifade edilmektedir. Kanun maddelerinde belirtilen miktar kölenin bedelinin 15 şeşel gümüş olabileceği düşüncesini kuvvetli kılmaktadır²².

1.3.Babililerde Kölelerin Satış Bedelleri

Eski Babil Devleti'nin 6. kralı olan Hammurabi'nin kısasa kısas esasına dayanan kanununda da kölelerin herhangi bir sebeple öldürülmeleri halinde faile bedel olarak para cezasının uygulandığı görülmektedir. Kölenin bedeli cezalı tarafından kölenin sahibine ödenmektedir. Ancak burada öldürenin bir özgür adamın ya da *muşkenum*'un oğlu olup olmadığı dikkate alınmamaktadır. Kanunun 251 ve 252. maddelerinde²³ bu durumla ilgili hükümler yer almaktadır. Buna göre; öldürülen bir köle ise, kölenin efendisinin aldığı 20 şeşel gümüş ile kölenin bedelinin karşılığını almış sayılmaktadır²⁴.

Hammurabi Kanununun 116. maddesinde ise durum biraz daha farklıdır. Burada daha çok özgür insanların kölelerini veya aile efradından bazı kişileri borçları karşılığında alacaklıya rehin olarak vermeleriyle ilgili bir durum söz konusudur. Maddenin muhtevasına göre, eğer bir kişi kendisini rehin alan kişinin evinde kötü muameleden dolayı ölürse, rehin kişinin efendisi bu durumu kanıtlayacaktır. Eğer ölen kişi borçlu olan kişinin oğluysa bu

²¹ Roth , a.g.e., s 67.

²² Tosun-Yalvaç, a.g.e., s 84-85.

²³ Tosun- Yalvaç, a.g.e., s.209.

²⁴ Horst Klengel, *Kral Hammurabi ve Babil'in Günlüğü*, (Çev. Nesrin Oral), Telos Yayıncılık, İstanbul 2001, s.255.

durumda alacaklının oğlu da öldürülecektir. Ancak ölen kişi köle ise alacaklı 1/3 mina ödediği gibi ödünç olarak verdiği her şeyi de yitirecektir. Yani borçlunun oğlunun öldürülmesi durumunda kısassa kısas ilkesi uygulanmaktayken kölenin ölmesi durumunda 20 şeşel gümüş ödenerek bedeli karşılanmaktadır²⁵.

Kanunlarda belirtilen bedellerin bir kölenin gerçek fiyatı olduğunu varsayarsak, Eski Babil Devleti'nin meşhur kralı Hammurabi Dönem'inde kölelerin daha önceki dönemlere nazaran daha değerli olduklarını iddia edebiliriz. Yani kölelerin bedelinin Hammurabi Kanununda, daha önceki kanunlara göre 5 şeşel gümüş kadar arttığı sonucuna ulaşabiliriz. Köle bedellerinde böyle bir artış olmasının birçok sebebi olmakla birlikte, esas nedenin bu dönemde iktisadi hayatın güçlü olmasıyla açıklayabiliriz. Dolayısıyla tarım tolu mu olan Babil'de zirai faaliyetlerin artması daha çok köle gücüne ihtiyaç duyulmasını beraberinde getirmiştir. Bu da kölelerin fiyatlarının artmasına neden olmuştur.

Kanununun 199. maddesi ise farklı bir hüküm içermektedir. Burada herhangi bir özgür adamın başkasının kölesini yaralaması halinde cereme olarak kölenin fiyatının yarısını ödemesi vurgulanmaktadır. Bu durum kölelerin insan olarak kabul edilmekten ziyade bir maddi varlık olarak değerlendirildiği ve hukuki tüm yaptırımların ise kölenin sahibinin olası zararının telafisine yönelik olduğunu göstermektedir²⁶. Ayrıca kanun maddesinin muhtevassından da anlaşıldığı gibi kölelerin değeri sağlıklı olup olmadıklarına göre değişmektedir. Yani köleye iş gücü olarak bakıldığından sağlam bir köle ile sakatlanmış bir köle aynı değerdedir. Köleler maddi bir varlık olarak görüldüklerinden bir başkasının onlara zarar vermesi halinde bu zararın bedelini de efendiye ödemesi gerekmektedir. Nitekim Hammurabi Kanununun 213 ve 214. maddelerinde kölelerin vücudunun yaralanması ile ilgili hükümler vardır. Burada bir beyin kadın kölesine vurup çocuğunu düşürmesinin cezası 2 şeşel gümüşdür. Kadın kölenin ölmesi durumunda ise 1/3 mina gümüş ödeyecektir. Bu da kölenin hayatının ne kadar ucuz olduğunu ortaya koymaktadır²⁷. Bununla birlikte kölelerin bedelleri hakkında da bize önemli bir fikir vermektedir.

İzah edildiği üzere, toplumda en alt sınıfı oluşturan kölelerin durumu kanunlarda açıktır. Ayrıca kişilerin hayatlarına verilen değer buldukları statülere göre değişiklik göstermektedir. Bu oluşum kişinin tedavi gördüğü

²⁵ H. Klengel, a.g.e., s. 231. <http://www.wsu.edu/MESO/CODE.HTM>,14.

²⁶ P. Briens, *The Code of Hammurabi (18. th. Century B.C.E.)*, Washington 1915, s.2.

²⁷ Roth, a.g.e., s. 123.

sırada uğramış olduğu olumsuzluklar da dâhil olmak üzere net bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Yani hekimin yanlış tedavi uygulaması veya suiistimali halinde ödeyeceği ceza miktarı kişinin sosyal konumuna paralel olarak azalma veya artış göstermektedir. Hammurabi Kanununun 219 ve 220. maddelerinde bu durumla ilgili hükümler yer almaktadır. Buna göre; bir hekim *muškenum* sınıfından bir kişinin kölesinin ölümüne sebep olursa, o köleye karşı köle ödeyecektir. Eğer hekim kölenin gözünü kör ederse fiyatının yarısını ödeyecektir. Tabii ki bu ücret köleye değil efendiye verilmektedir. Yani kölenin gözünün kör olması bir eşya gibi değer kaybetmesine buna paralel olarak da efendisinin zarar görmesi anlamına gelmektedir²⁸. Burada dikkat edilmesi gereken bir başka husus ise daha öncede ifade ettiğimiz gibi kölelerin yaş, eğitim, meslek, fiziksel yapı, ırk ve hatta renklerine göre fiyatlarının da değişmesidir. Bu durum Eski Ön Asya'nın toplumlarının dışında kalan ve daha sonraki zamanlarda hayat süren toplumlarda da görülmektedir. Örneğin; eskiçağın en çok bilinen toplumu olan Romalılarda da özel yetenekleri olan kölelere büyük paralar ödenmektedir. Maddi değeri yüksek olan kölelerin başında da hadımlar gelmektedir²⁹.

Yeniden Babil toplumuna dönersek, Hammurabi Kanununun 229, 230 ve 231. maddeleri çeşitli şekillerde zarara uğramış özgürler ve kölelerin durumu ile ilgilidir. Özgürlere ve kölelere verilen cezalar ile zarara uğramış bir özgüre ve köleye yapılan muameledeki fark, kölelerin sahip oldukları sosyal statüden kaynaklanmaktadır. Bir mimar işini sağlam yapmazsa ve onun inşa ettiği ev çökerek sahibinin ölümüne sebep olursa, o mimar da öldürülecektir. Ev sahibinin oğlunun ölümüne sebep olursa, o mimarın oğlu da öldürülecektir. Fakat ölen ev sahibinin kölesi ise bu durumda mimar sadece kölenin değerini karşılayacaktır³⁰. Kanun maddelerinde efendinin zararının karşılanmaya çalışılmakla birlikte burada herhangi bir bedelin belirtilmemesi de dikkat çekmektedir. Bunun sebebi muhtemelen kölelerin özelliklerine göre bedellerinin de değişmesinden kaynaklanmaktadır.

Kanunun 278. maddesi ise köle satışına dair hükümler içermektedir. Maddenin genel yorumundan kölenin sahibinin kölesini sattıktan sonra da belirli bir süre onun sorumluluğunu taşıdığı sonucu çıkmaktadır. Buna göre; köle satıldıktan sonra bir ay içerisinde herhangi bir hastalığa tutulursa satın

²⁸ King- Horne, 2500 B.C. The Code of Hammurabi, Ph.D, 1915. www.skepticfiles.org/atheist2/hammurabi.htm ,Erişim 21.10.2009,17.

²⁹Hasan Malay, *Çağlar Boyu Kölelik (Eski Yunan ve Roma)*, Gündoğan Yayınları, Ankara 1990, s. 55-57.

³⁰ Roth, a.g.e., s. 125.

alan köleyi iade ederek satışı geçersiz kılma hakkına sahip olabilmektedir. Diğer taraftan bir kişi satın aldığı kölenin bedel karşılığı serbest bırakılmasını onaylamak mecburiyetinde değildir³¹. 279. maddede bir adamın bir erkek veya bir kadın köle satın alması ve bir iddia ortaya çıkması durumunda satıcının bu iddiayı açıklaması istenmektedir³². Yani kölenin herhangi bir sakatlığı, hastalığı var ise satıcı alıcıya bu durumu izah etmek zorundadır. Köle bir ticaret eşyası olarak görüldüğü için satın alınan malda çıkan kusurdan satıcı sorumlu tutulmaktadır³³. Maddelerin muhtevassından da anlaşıldığı gibi burada köleyi satın alan kişinin zarara uğramamasına yönelik tedbir alınmaya çalışılmaktadır.

Hammurabi Kanununun 280. maddesinde daha farklı bir durum görülmektedir. Burada başka bir memlekette köle olarak satılan kişinin, kendi memleketine döndüğü zaman herhangi bir bedel ödmeden özgürlüğüne kavuşabileceği belirtilmektedir. Bu tür bir kişi bulunduğu yerde muhtemelen kölelik bedelini belirli bir emek harcama karşılığında telafi etmiştir³⁴. Diğer taraftan 281. madde de ifade edildiği üzere başka bir memleketten köle satın alan kişi, satın aldığını ispat etmek zorundadır. Ayrıca eğer kölenin sahibi isterse, tüccarın ödediği bedeli karşılayarak kölesini serbest bırakabilmektedir³⁵.

Kanunlar alacaklıya alacağından dolayı rehin almış olduğu kişi üzerinde hak vermektedirler. Yani alacaklı ona istediği şekilde muamele edebilirdi. Ancak alacaklı hiçbir şekilde sahip olduğu rehineyi bir başkasına satamazdı. Rehineyi satması halinde alacaklının hiçbir hakkı kalmadığı gibi suçlu konumuna düşmekteydi. Bu durum ispat edildiği takdirde rehinenin karşılığını sahibine vermek mecburiyetindeydi.

Diğer taraftan hür bir kişi borcu karşılığında alacaklısına evinde doğmuş olan kölesini vermekte ya da bizzat kendisi diğer hür insanların himayesine girerek hizmet etmektedir. Fakat böyle bir durumda borcun ödenmesi halinde hür insanlar tekrar özgürlüklerini elde ederlerken, hizmete verilmiş veya satılmış olan kölelerin özgür olmaları hususunda herhangi bir şansları yoktur. Yeni Babil Devleti Döneminde (M.Ö. 1000-539)³⁶ yazılmış olan meşhur Ammi-Saduqqa Fermanı'nın 19. maddesi bu duruma güzel bir

³¹ Klengel, a.g.e., s. 259.

³² Tosun – Yalvaç, a.g.e., s. 211.

³³ <http://www.wsu.edu/MESO/CODE.HTM>, 36.

³⁴ Roth, a.g.e., s.125.

³⁵ King- Horne, a.g.e., s. 20.

³⁶ Tarihleme için bakınız. Ekrem Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, Ekin Kitabevi, Bursa 2006, s.36.

örmektir. Burada satılan veya başkasına hizmetkârlığa bırakılan kadın veya erkek kölenin özgürlüğünün verilmeyeceği açıkça ifade edilmektedir³⁷.

1.4. Asurlularda Kölelerin Satış Bedelleri

Eski Asur Devleti zamanında köleliğin varlığı ve kölelerin satış bedelleriyle ilgili ayrıntılı bilgi Hitit öncesi Anadolu toplumlarında kölelerin satış bedelleri başlıklı kısımda verilecektir. Çünkü Eski Asur Devleti çağında söz konusu husus hakkındaki bilgilerimizin çoğu Asurlu tüccarlar tarafından yazılan ve Anadolu'da yapılan kazılarda ortaya çıkarılan ve aynı zamanda Hitit öncesi Anadolu toplumlarının sosyal ve ekonomik yapısı hakkında da önemli bilgiler veren çivi yazılı Asurca vesikalardan elde edilmektedir. Dolayısıyla bu vesikalarda Asur ve Anadolu toplumlarının söz konusu unsurları iç içe anlattıkları için bunu Anadolu toplumlarında kölelik sistemi içerisinde vermeyi uygun bulduk. Bu yüzden burada sadece Orta Asur Dönemi köle satış bedellerini mevzu-bahis ettik. Burada ise daha çok insanların borç karşılığında rehine olarak bırakılmaları durumu ile ilgili bilgilere rastlanmaktadır.

Orta Asur Kanununun C+G serisinin 2 ve 3. maddeleri insanların borç karşılığında rehine olarak alacaklıya belirli bir süre bırakılmaları daha doğrusu alacaklının hizmetine verilmeleriyle ilgili durumu ifade etmektedir³⁸. Özellikle 3. maddenin muhtevsından Orta Asur Devleti Döneminde (M.Ö. 1500-1000)³⁹ rehine konumunun Babililer'dekinden biraz daha farklı olduğu anlaşılmaktadır. Buradaki en açık farklılık, Asurlu adam veya kadının bedelinin ödenmesi takdirde başka bir memlekete satılabilir olmasıdır. Madenin ilgili kısmının tercümesi şöyledir. “... *Tam fiyatı (parası) alınmış (ödenmiş) Asurlu bir adam veya kadın, başka memlekete verilebilir.*”⁴⁰.

2. ANADOLU TOPLUMLARINDA KÖLELERİN SATIŞ BEDELLERİ

Çivi yazısı, Anadolu'da M.Ö. II. binyılın başlarından itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Mevcut bilgilere göre Asurlu tüccarlar tarafından Anadolu'ya getirilen bu ilkyazı çeşidi, daha sonraları Asur kaynağından değil, Kuzey Suriye ve Anadolu'nun güneyinde oturan Huriler aracılığıyla

³⁷ Maddenin transkripsiyon ve tercümesi için bakınız. Tosun-Yalvaç, s. 270.

³⁸ Roth, a.g.e., s. 182.

³⁹ Asur siyasi tarihinin kronolojisi için bakınız. Hüseyin Sever, Asur Siyasi Tarihinin Ana Devreleri, *A.Ü.D.T.C.F. Dergisi (Cumhuriyetin 60. Yıldönümü Armağanı)*, Ankara 1987, s.421.

⁴⁰ Tosun-Yalvaç, a.g.e., s. 259.

Hititlere geçmiştir⁴¹. Hitit öncesi Anadolu toplumları ve Hititler zamanında bu yazıyla tutulan hukuki belgelerde köle sınıfı ve kölelerin bedelleri konusunda önemli bilgiler vardır. Aynı yazı çeşidini kullanan diğer bir Anadolu toplumu ise Urartulardır. M.Ö. 9-6. yüzyıllar arasında Van Toprakkale (Tuşpa) merkez olmak üzere Doğu Anadolu'da hüküm süren Urartu toplumundan kalan ve şimdiye kadar keşfedilen çivi yazılı vesikalar arasında kölelik müessesesi hakkında bilgi veren herhangi bir yazılı kayda rastlanmamıştır. Bu durum çalışmamızın esasını oluşturan köle satış bedelleri meselesini Anadolu toplumları için, sadece Hitit öncesi Anadolu toplumları ve Hititler olmak üzere iki başlık altında incelemeyi zorunlu kılmıştır.

2.1. Hitit Öncesi Anadolu Toplumlarında Kölelerin Satış Bedelleri

M.Ö II. Bin yılın başlarında Orta Anadolu'ya gelen Asurlu tüccarların burada çivi yazısını kullanmaları ile birlikte Anadolu tarihi devirlere girmiştir. Asurlular burada binlerce çivi yazılı vesika oluşturmuşlardır. Büyük bir bölümü Kayseri'nin 22 km kuzeydoğusunda yer alan Kültepe (Kaniş Karum'u) şehrinde yapılan arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan bu vesikalar Mezopotamya ve Anadolu'nun siyasi, sosyal ve ekonomik durumları hakkında bilgiler vermektedir⁴². Eskiçağ Anadolu tarihinde "Asur Ticaret Kolonileri Devri" olarak bilinen ve (M.Ö. 1974-1719) tarihlenen bu dönemde Anadolu'ya gelen Asurlu tüccarlar Asur'dan getirdikleri kalay, kumaş, baharat ve çeşitli süs eşyalarını yerli halka satarken karşılığında altın, gümüş gibi değerli madenleri ve deriyi alarak Asur'a götürmüşlerdir⁴³. Böylece Asurlularla Anadolu'nun yerli halkları arasında canlı bir ticaret başlamıştır.

Yaklaşık 255 yıl süren bu ticari ilişkiler esnasında çivi yazısı ve Eski Asur lehçesiyle yazılmış belgelerden şimdiye kadar yaklaşık 25 000 kadarı gün yüzüne çıkarılmıştır. Umumiyetle ticari senet mahiyetinde olan bu vesikalar arasında sınırlı sayıda kölelerin alım satımları hakkında bilgi verenleri bulunmaktadır⁴⁴. Bu vesikaların verdikleri bilgilerden, iş gücü

⁴¹ Bu hususta geniş bilgi için bakınız. Yusuf Kılıç, Eski Ön Asya Toplumları Arasında Yazı Ve Dil Etkileşimi, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.4, Denizli 2009, s.122-151.

⁴² Hasan Ali Şahin, *Asur Ticaret Kolonileri Devri (M.Ö. 1975-1725)*, Erciyes Üniversitesi Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi Yayını No: 7, Kayseri 2004, s.11.

⁴³ L.Gürkan Gökçek, Kültepe Vesikalarında Geçen Nesnelere Fiyatları, *II Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (16-17 Nisan 1998)*, Erciyes Üniversitesi Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi Yay., No:3, Kayseri 1998, s.155.

⁴⁴ Anadolu'da Kölelik Müessesesi ile ilgili önemli bir çalışma için bakınız: Bayram-Çeçen, a.g.m., s.579-604.

olarak ekonomik bir değeri olan kölelerden erkek kölelerin kadın kölelere göre daha pahalı oldukları anlaşılmaktadır. Bu durum kölelerin fiziki güçleri ile orantılı olarak değerlendirilmektedir. Zira erkek köleler iş gücü olarak fiziksel bakımdan daha güçlüdürler.

Kölelerin bedellerine gelince, son zamanlarda yapılan çalışmalar sonucunda köle fiyatlarının 4 sheqel gümüş ile 63 sheqel gümüş arasında değiştiği tespit etmiştir⁴⁵. KUG 3⁴⁶ numaralı metinde bir kadın kölenin 5 sheqel gümüş karşılığında satıldığı NBC 4014⁴⁷ numaralı metinde yine bir kadın kölenin 6 sheqel gümüş karşılığında satıldığı ve ayrıca satışa herhangi bir itiraz olduğunda satıcıların (tarafının) 30 sheqel gümüş ceza ödeyecekleri belirtilmektedir.

NBC 4014 no'lu metnin tercümesi şöyledir:

“Balhušia adlı kadın kölenin Kuken tarafından 6 sheqel gümüş karşılığında Anašu ve Šaliatta 'ya satıldığı görülmektedir. Bu belgede hukuki itiraz durumunda köleyi satanların 30 sheqel gümüş ceza olarak ödeyecekleri kayda geçirilmiştir”.

Belgenin muhtevassından da anlaşıldığı gibi köleyi satan kişiler satıştan sonra da belirli bir süre kölenin sorumluluğunu taşımaktadır. Hatta satışa hukuki itirazın olması durumunda belirli bir meblağda ceza ödemektedirler. İlgili belgeden anlaşıldığı üzere kadın kölenin fiyatı 6 sheqel gümüş iken hukuki bir itiraz durumunda ödenecek ceza kadın kölenin fiyatının 5 katıdır. Buradan satışta herhangi bir olası suiistimali önlemek için ağır cezalar uygulandığı sonucuna ulaşabiliriz.

1952 yılında Kültepe kazılarında ortaya çıkarılan ve Šarnikan isimli kefile ait birkaç belgeden de köle satışı hakkında bilgiler edinebilmekteyiz. Bunlardan Kt. e/k 154 numaralı tablet yerli şahıslar arasında yapılan bir köle satışının belgesidir⁴⁸. Burada Šesur isimli kişinin kölesi Kazu'yu 1 1/3 minaya Beruwa'ya sattığı ve Šarnikan'ın da bu satışa kefil olduğu kaydedilmiştir. Belgenin devamında bağ bozumu zamanında köle Kazu'nun

⁴⁵ Gökçek, a.g.m., s.156.

⁴⁶ Asurca metnindeki geçişin transkripsiyonu aynen şöyledir. Ha-hu-a am-tam Ka-ti- da A-ši-mi-im i-di-in-ma a-na 5 GİN KÜ. BABBAR Ka-ka-ri-a i- ša-a-am- ši (*Hahua kadın köle Katida'nın bedeli için bana 5 Sheqel gümüş verdi. (Ve) Kakaria onun satışını yaptı.*) Geniş bilgi için bakınız. Karl Hecker, Die Keilschrifttexte der Universitätsbibliothek Giessenunter Benetzung nachgelanesser yorarbeiten von J. Lewy, Giessen 1966.

⁴⁷ Am-tum Ba-al-ha- ša a-na ši-mi-im i-di-in-ma a-na 6 GİN KU. BABBAR Ka-ka-ri-a i- ša-a-am- ši- (*Balhušia adlı kadın kölenin bedeli olarak bana 6 Sheqel gümüş verdi. (Ve) Kakaria onun satışını yaptı.*) denilmektedir.

Berüwa'ya varır varmaz Berüwa'nın kölenin bedeli olan 1 1/3 mina gümüşü Şesur'a vereceği ve Şarnikan'ın kefil olduğu kaydedilmiştir. Ayrıca Şupiahşu ve Elali'nin oğlu İkunum isimli 2 kişi de belgenin şahidi olarak bulunmaktadır.

Yine 1952 yılı kazısında ortaya çıkarılan Kt. e/k 158 numaralı belgede Şarnikan'ın 1 mina gümüş ve 2 çuval arpayı Şumiuman'a ödeyerek Adudu isimli köleyi satın aldığı kaydedilmektedir. Bununla beraber 3 tane şahidi bulunan belgede taraflardan birinin satışa itirazı sonucunda belirli bir miktar gümüşü karşı tarafa ödeyeceği de belirtilmektedir⁴⁹.

Ayrıca çivi yazılı hukuk metinlerinden kölelerin bazen biriktirdikleri ürün ve ücretlerden sonra bedellerini ödeyerek azat edilebildiklerini, yani bir kölenin zaman içinde özgürlüğünü kazandığı gibi, bunun tersine toplum içinde özgür fakat yoksul olanın borcunu ödeyememesi ya da herhangi bir felakete uğraması sonunda köle durumuna geldiğini anlamaktayız⁵⁰. Kt. a/k 898/b numaralı belge, bir kölenin bedelini ödeyerek özgür olabileceğini gösteren güzel bir örnektir. Bu belgede Subuli'nin kölesi Şukuwa'yı 2/3 mina 5 şeqel gümüş karşılığında İstar-başti'ye verdiği, ancak bu bedeli İstar-başti'ye Subuli'nin tartması (ödemesi) halinde kölesini geri alabileceği ifade edilmektedir. Belgede eğer kölesi kendisini kölelikten kurtarmak isterse 1/2 mina (30 şeqel) gümüş ödeyerek özgürlüğünü elde edebileceği de belgede belirtilmektedir. Burada dikkati çeken husus ise kölenin kendisini kölelikten kurtarmak için ödemesi gereken miktarın satış bedelinden daha düşük olmasıdır.

Kt. a/k 933/b numaralı metinde köle satışı hakkında bilgi vermektedir. Bu belgede Enlil-bani kölesi İstar-malak'ı 1 mina tasfiye edilmiş gümüş karşılığında İmdulum'a verdiği yazılıdır. Ancak iki seneye kadar bu bedeli ödemesi halinde kölesini geri alabilecektir. 2 seneye kadar bu bedeli ödeyememesi durumunda ise köle İmdulum'un olacaktır.

Kt. a/k 952 numaralı belgede Barullum I-UK-KU-LU' ya kölesi Aşşur-malik'i 1/2 mina gümüş karşılığında vermiştir. Eğer köle herhangi bir yere giderse herhangi bir Asurlu'ya dönerse bu durumda I-UK-KU-LU Barullum'un parasını geri ödeyecektir. Belgeden anlaşıldığı üzere kölenin bedeli karşılığında kiralanabildiği ve kölenin kaçması durumunda veya herhangi bir Asurlu'ya gitmesi halinde kiralayana kişinin kölenin bedelini sahibine ödemesi gerekmektedir.

⁴⁹ Murat Çayır, Kültepe'den Yerli Bir Tüccara Ait Beş Tablet, *Archivum Anatolicum*, 7/1, Ankara 2004, s. 46-47.

⁵⁰ Yıldırım, a.g.e., s.59.

Kt. a/k 1277 numaralı belgede Aşşur-iştikla'nın Pilah-Iştar'dan kölesi Rabiāt-ša-Raza'yı ½ mina gümüş karşılığında satın aldığı ifade edilmektedir. Herhangi bir kişinin köle için hukuki bir talepte bulunması halinde ise kölenin satıcısı durumu Pilah-Iştar'a açıklayacaktır. Satışın 2 de şahidi bulunmaktadır.

Kt. t/k 32 numaralı belgede Huişnuman'ın kölesini Şupahşu bedeli karşılığında Ennum-Aşşur'a satmıştır. Bu metinde kölenin satış fiyatı açık bir şekilde belirtilmemiştir. Köle satışına herhangi bir itiraz olursa satıcı belirli bir miktar gümüşü alıcıya verecektir. Yine burada da ödenecek miktar tam olarak belli değildir.

Kt. v/k 65 numaralı belgede Tarmana, Inar'ın büyük kardeşi ve annesine ½ mina 7.5 şeqel gümüşü tartarak Inar'ı satın almıştır. Ancak Tarmana ona iyi muamele etmezse Inar bedelini ödeyerek serbest kalacaktır. Tarmana Inar'a karşı iyi muamele ederse Inar onun kölesidir. Metinde görüldüğü üzere köleye iyi muamele edilmesi şartı bulunmaktadır. Aksi durumda ise köle bedeli olarak ödenen parayı kendisi iade edip özgürlüğüne kavuşabilmektedir.

Kt. v/k 125 numaralı metinde Labarša, Habia'nın karısı Şupianeka ve kızı Şarika'yı bedelleri karşılığında Aşşur-Belavatim'e satmıştır. Onlar satışa itiraz da bulunacak olurlarsa Labarša'ya 1 mina gümüş ödeyeceklerdir⁵¹.

Aynı şekilde 53 Kt n/k 567 numaralı belgede de, Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Asur toplumunda köle satışının olduğuna dair önemli ipuçları verilmektedir. Bu belgede bir kadın kölenin satışı ile ilgili ifadeler söz konusudur. Belge, Mannu-kī- Aşşur'un bayan Azuwa'ya gönderdiği mektuptur. Bu mektupta kâtibin kadın kölenin fiyatı olan 6 şeqel gümüşü Karum dairesine götürdüğü belirtilmektedir. Maalesef daha sonraki satırların büyük bir kısmı kırıktır⁵².

Kt. o/k 32 numaralı belgede İnar ve Tuthiliya adlı yerli iki tüccar, Babala isimli bir yerliden ona bıraktıkları 1 1/2 mina'lık orakları iade etmesini ve kölesini de geri almasını istemektedirler⁵³. Muhtemelen burada köle oraklar karşılığında rehine olarak hizmete verilmiştir.

Kt. o/k 59 numaralı belge İddi(n)-Su'en'in vekiline ve Al-tāb'a yazdığı bir mektuptur. İddi(n)-Su'en 20 yıldan beri sürekli yazdığını ancak ne bir

⁵¹ Sever, a.g.m., s. 485-494.

⁵² Emin Bilgiç-Sebahattin Bayram, *Ankara Kültepe Tabletleri II*, T.T.K. Yayını, Ankara 1995, s.94.

⁵³ İrfan Albayrak, *Kültepe Tabletleri IV*, T.T.K.Yayını, Ankara 2006, s.99.

cevap ne de bir gümüş aldığını belirterek vekiline 10 şeşel takdis gümüşün ve faizinin ödettirilmesi talimatını vermektedir. Al-tāb'ın borcunu ödemek konusunda saldırgan bir tutum takınması durumunda onun eteğinin tutulmasını yani oyalanmasını ve evinin, bayan hizmetlilerinin erkek kölelerinin satılmasını istemektedir⁵⁴. Alacaklı borçlunun emtiasını sattırarak bu şekilde alacağını tahsil etme yoluna gitmektedir.

66 Kt. o/k 97 numaralı metinde bir tüccar Atāya'dan ve Aşşur-malik'den babasının saray tarafından tutuklanmasının ciddi bir mesele olup olmadığı hakkında bilgi istemektedir. Tüccar konu ne olursa olsun babasıyla ilgilenilmesini ve kendisinin bu hususta bilgilendirilmesini talep etmektedir. Babasının kölesine güvenmediğini dile getiren tüccar, kendisinin de zarar görmek istemediğini ve kimseye zorluk çıkartmayacağını ifade etmektedir⁵⁵.

Ayrıca Asurlu tüccarların kendi aralarında veya yerli halk ile olan ihtilafli konuların *karum* veya *wabartum* mahkemelerinde karara bağlandığını gösteren mahkeme tutanaklarında da kölelerin borç karşılığında verildiği veya alınıp satıldığına dair ifadeler vardır. Kt.91/k 410 nolu belge Turhimit Karum mahkemesinde onaylanmıştır. Belgede Asurlu tüccarlar arasında gerçekleşen bir yerli cariyenin satışı mahkeme tarafından karara bağlanmıştır⁵⁶. Yine CCT 1 46 B de ise Anama-ili isimli şahıs İştār-tulişu'yı dava ederek ondan cariyenin bedelini istemektedir⁵⁷.

2.2. Hititlerde Kölelerin Satış Bedelleri

Bütün Eski Doğu memleketlerinde olduğu gibi, Hitit toplumunda da köle sınıfının bulunduğu ve bunların çoğunlukla kentlerde oturarak, asillere hizmet ettikleri Hititçe çivi yazılı hukuk metinlerden anlaşılmaktadır⁵⁸. Ancak Hitit Kanunları Mezopotamya kanunlarından etkilenmelerine rağmen kendine has özellikler göstermektedir⁵⁹. Zira burada köleler de mal mülk sahibi olabiliyorlar, hatta zenginleşen köleler, bedelini ödeyerek "hür"ler sınıfına geçebiliyorlardı. Üstelik bir erkek köle, "kuşata" vermek şartıyla hür bir kadınla evlenebilmektedir⁶⁰. Ayrıca ceza hukukunda müşteki ve sanık sıfatıyla davalarda hak ehliyetine sahiptirler. Dolayısıyla Hitit Kanunlarında kölelere sağlanan hak ve şartlar, çoğu zaman özgür insanlara sağlanan hak ve koşullarla eşit durumdadır Bu nedenle Hitit uygarlığında kölelerin statüsü

⁵⁴ Albayrak, a.g.e., s.106-108.

⁵⁵ Albayrak, a.g.e., s.130-132.

⁵⁶ Şahin (2006), 127.

⁵⁷ Şahin, a.g.e., s. 135.

⁵⁸ Memiş, Eskiçağ Türkiye Tarihi, s. 239.

⁵⁹ Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, Tübitak Yayınları, Ankara 1998, s.114.

⁶⁰ Memiş, Eskiçağ Türkiye Tarihi, s. 239.

sorunlu bir konu olarak görülmektedir. Hititologlar arasında bu konuda tam bir fikir birliği yoktur. Zira Hitit toplumunda köle olarak tabir edilen insanların konumları bilinen “köle” statüsünden farklıdır⁶¹. Bu durumda tartışma yaratmaktadır.

Diğer taraftan Hitit Kanunlarında öldürülen kişi ister özgür bir insan veya ister bir köle olsun suçun bedeli olarak insan yerine insan verilmektedir. Aradaki tek fark özgür insanın ölümüne sebep olan kişi buna karşılık cereme olarak 4 insan verirken, bir kölenin ölümüne yol açan kişi 2 insan vererek suçunun bedelini ödemektedir. Cezalarda insan ve köle ölümü halinde cereme olarak insan verilmesi ilginçtir. Bir diğer ilgi çekici uygulama ise, ölen kişinin kasten mi? Yoksa kaza sonucu mu? Öldüğü meselesidir. Burada ölüm kaza sonucu olmuşsa buna bağlı olarak verilen ceza da hafiflemektedir. Buna göre; eğer bir kişi kaza sonucu bir kölenin ölümüne sebep olursa bu kişi günah işlemiş sayılmaktadır. Bu nedenle suçu işleyen kişi onu teslim edip, karşılığında 1 insan vermesi gerekmektedir. Böylece günahından kurtulmaktadır. Aynı şekilde eğer bir kişi kaza sonucu özgür bir insanın ölümüne sebep olursa, suçlu 2 insan vererek günahının bedelini ödemektedir⁶².

Hitit Kanunlarında kölenin bedelini karşılamak için kölenin yerine insan verilmesi bir kölenin bedelinin tespiti açısından yetersiz kalmaktadır. Ancak kölenin, özgür bir insana biçilen değer yarısı kadar bir değer taşıdığı da aşikârdır.

Daha önce Mezopotamya toplumlarında köle bedellerini izah ederken ifade ettiğimiz gibi, satılan bir kölenin fiziki özelliklerine göre fiyatı da değişmektedir. Bu sebeple başkası tarafından sakatlanan bir köle için efendinin zararı tanzim etmeye yönelik hukuki tedbir alınmıştır. Nitekim Hitit Kanun (. Maddesinin muhtevasına göre, eğer bir kimse bir kadın ya da bir erkek kölenin dişini kırarsa 6 sheqel, eğer köleyi kör ederse 20 sheqel gümüş verecektir. Eğer kaza sonucu köleyi kör ederse 10 sheqel gümüş verecektir⁶³. Madde 12’de ise eğer bir erkek veya kadın kölenin kolunu ya da ayağını kırarsa 10 sheqel gümüş ödemek mecburiyetindedir denilmektedir⁶⁴. Burada asıl amaç değeri düşen kölenin, efendisi için zarar teşkil ettiği ve oluşan zararın kölenin efendisine tanzim edilmesidir. Çünkü kölenin bedeninde meydana gelen yaralar, sakatlıklar doğal olarak onun

⁶¹ Erdal Doğan, *Hitit Hukuku (Belleklerdeki “Kayıp”)*, Güncel Yayıncılık, İstanbul 2008, s.102.

⁶² Ayrıntılı bilgi için bakınız. Fiorella İmparati, *Hitit Yasaları*, Ankara1992, s.39.

⁶³ Harry Angier Hoffner, *The Laws of The Hittites*, New York 1997, s. 22.

⁶⁴ Hoffner, a.g.e., s. 26.

fiyatını da düşürmektedir. Hitit Kanunlarının 8 ve 12. maddeleri bu konuda güzel birer örnektir.

Kanunun ilgili maddelerinin tercümesi sırasıyla aşağıdaki gibidir;

“Eğer bir erkek köleyi ya da kadın köleyi bir kimse kör ederse ya da (onun) bir dişini aşağıya atarsa 10 şeqel gümüş versin ve <böylece suçu> evinden uzaklaştırır.”

“Eğer bir erkek kölenin ya da kadın kölenin eli(ni) ya da ayağı(nı) bir kimse kırarsa, 10 şeqel gümüş versin ve <böylece suçu> evinden uzaklaştırır”⁶⁵.

Elbette ki sağlıklı, herhangi bir sakatlığı olmayan kölelerin bedelleri daha yüksektir. Bundan dolayı bir köleyi sakat bırakan bir kişi kanunlara göre bunun bedelini kölenin efendisine tanzim etmek zorundadır. Böylece kölenin sahibinin hakları kanunlarla koruma altına alınmaktadır.⁶⁶

Hitit’lerden önceki Ön Asya toplumlarında insan öldüren kişi bunu kendi canıyla öderken, ölen bir köle ise köleye karşı köle vermek mecburiyetindeydi. Hitit kanunlarında ise adam öldürmeye karşı ilk zamanlar insan verilirken daha sonraki dönemde tazminat cezası verilmektedir. Ancak ölen bir kadın köle ise yerine bir kadın köle ve 2 mina gümüş ödenmektedir. Hitit Kanunların 2. maddesi bu duruma yeterli derecede açıklık getirmektedir.

İlgili kanun maddesinin tercümesi şöyledir;

“Şayet bir erkek köleyi biri vurursa ve o ölürse, eli günah işlerse... mina gümüş verir. Ama eğer bir kadın köle ise, 2 mina gümüş verir”⁶⁷.

Paralel metnin 2. maddesinde eli günah işler deyimi de dikkati çeken bir başka önemli husustur. Burada kişinin suça kasten iştirak etmediği ifade edilmektedir. Yani ölümün kaza sonucu meydana geldiği vurgulanmaktadır⁶⁸. Yine daha önce de ifade ettiğimiz üzere, Hitit Kanunlarında da kölelerin özelliklerine göre satış bedelleri değişmektedir. Yani sağlıklı, güçlü, herhangi bir sakatlığı olmayan ve daha genç kölelerin bedellerinin daha fazladır. Bundan dolayı köleyi sakatlayan veya ona herhangi bir zarar veren kişi de hukuken daha çok bedel ödemek zorundadır.

⁶⁵ İmparati, a.g.e.,s. 41-43.

⁶⁶ Belkıs Dinçol, *Eski Ön Asya Toplumlarında Suç Kavramı ve Ceza*, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayını, İstanbul 2003, s.66.

⁶⁷ Avram Galanti, *Hitit Kanunu*, İstanbul Bankalar Matbaası, İstanbul 1931, s. 42.

⁶⁸ Galanti, a.g.e., s. 42.

Örneğin paralel metin 4. maddesinde ifade edildiği gibi; eğer bir kişi bir köleyi kasten kör ederse 20 şeqel gümüş ödeyecek, ancak kaza sonucu kölenin kör olmasına neden olduysa 10 şeqel gümüş ödeyecektir⁶⁹.

İlgili kanun maddesinin tercümesi şöyledir;

*“Eğer bir erkek köleyi bir kavga sonucu biri kör ederse, 20 şeqel gümüş versin. Eğer (sadece) eli suçluysa, 10 şeqel gümüş versin”*⁷⁰.

Bir kişi bir kölenin ayağını kırarsa ve topal kalmasına sebep olursa 10 şeqel gümüş verecektir. Ancak köle topal kalmazsa 5 şeqel gümüş verecektir. Bir kölenin burnunu ısırması durumunda 10 şeqel gümüş, kulağını parçalaması durumunda 6 şeqel gümüş, kadın kölenin çocuğunu düşürmesine sebep olursa 10 şeqel gümüş tazminat verecektir⁷¹.

Maddelerin muhtevalarından da anlaşıldığı gibi bir kölenin bedenine yönelik yapılan her bir darbenin çeşidine göre farklı miktarda tazminat ön görülmüştür. Tabii ki burada zarar gören köle, efendinin mülkiyetinden olduğu için tazminat efendiye ödenmektedir. Mağdur olan ise köledir.

İlgili kanun maddelerinin tercümesi şöyledir;

Mad. 11

“Eğer bir erkek kölenin elini ya da ayağını biri kırarsa ve eğer o topal kalırsa, o zaman ona 10 şeqel gümüş versin, ama eğer topal kalmazsa, o zaman ona 5 şeqel gümüş versin.”

Burada kölenin sakatlanması karşılığında fail tarafından ödenen cereme kölenin efendisine verilmektedir.

Mad. 13

“Eğer bir erkek kölenin ya da bir kadın kölenin burnu(nu) biri şiddetle ısırırsa, 15 şeqel (1) gümüş versin.”

Mad. 15

⁶⁹ İmparati, a.g.e., s.103. Ayrıca daha sonraları yani M.Ö. 624 yılından itibaren Drakon Kanunları ile teşekkül etmeye başlanan Yunan yazılı hukukunda da kasten adam öldürme ve nefsi müdafaa veya kaza sonucu adam öldürme veya yaralama suçları birbirinden ayrılmıştır. Bu durumlarda işlenen suça karşılık verilen cezada suçun türüne göre değişmektedir. Bu konuda geniş bilgi için bakınız. Arif Müfid Mansel, *Ege Ve Yunan Tarihi*, T.T.K. Yayını, Ankara 1995.

⁷⁰ İmparati, a.g.e., s. 103.

⁷¹ İmparati, a.g.e., s. 105-107.

“Eğer bir erkek kölenin ya da bir kadın kölenin kulağını biri parçalarsa, 6 sheqel gümüş versin.”

Mad. 17

“Eğer bir kadın kölenin karnının meyvesini(ceninini) bir dışarı atarsa, 10 sheqel gümüş versin”⁷².

Hitit Kanunlarında kölelerin satış bedeli hakkında açık bir izah yoktur. Fakat kanunlardan elde edilen bilgilerden, kölelerin satışı esnasında nazarı dikkate alınan değerler hususunda kölelerin zarar görmüş olması halinde, bu zararın telafisi için öngörülen bedelin ne kadar olduğu hakkında fikir edinmektedir. Esasen, kanunlarla kölelerin efendilerinin zararının telafi edilmeye çalışıldığı açıktır. Çünkü köleye verilen her türlü zarar ve sakatlanma onun satış bedelini belirli miktarda düşürmektedir. Bu bakımdan kanunlarla bu zarar giderilmeye çalışılmıştır.

SONUÇ

Sosyal ve hukuk içerikli çivi yazılı vesikalardan Eski Ön Asya toplumlarının hürler, yarı hürler ve köleler olmak üzere üç farklı sınıftan oluştuğu anlaşılmaktadır. Büyük oranda bir etkileşimin sonucu oluşan çivi yazılı kanunlardan da bu sınıflar hakkında önemli ölçüde bilgi sahibi olmaktayız. Yine kanunlar metinleri sayesinde, bir mal gibi alınıp satılan kölelerin satış, yaralanma ve sakatlanma bedelleri hakkında fikir edinebilmekteyiz. Sumer kanunlarından elde edilen bilgilere göre bir kölenin satış bedeli muhtemelen 15 sheqel (120 gr.) gümüşdür. Sami kanunlarından en meşhuru olan Hammurabi Kanunlarında ise bir kölenin bedeli 20 sheqel (160 gr) gümüşdür. Bu miktarların kölenin gerçek fiyatı olduğunu kabul edecek olursak Eski Babil Devleti'nin VI. Kralı Hammurabi'nin iktidarı döneminde kölelerin bedelinin yaklaşık 5 sheqel gümüş kadar artmış olduğu sonucuna ulaşabiliriz. Ancak kölelere biçilen maddi değer her köle için aynı miktarda değildir. Burada kölelerin cinsiyet, yaş, eğitim, mesleki tecrübe, fiziksel sağlamlığı ve sağlığı, ırk ve hatta renklerine göre fiyatları da değişmektedir. Dolayısıyla özel yetenekleri olan kölelere büyük paralar ödenmekte, buna karşın sıradan köleler için ise daha az para verilmektedir. Bu durum Eski Ön Asya toplumlarının dışında kalan ve daha sonraki zamanlarda hayat süren diğer toplumlarda da görülmektedir. Tüm toplumlarda kölelerin özelliklerine göre satış bedelleri de değiştiği için yani sağlıklı, güçlü, herhangi bir sakatlığı olmayan, daha genç kölelerin bedellerinin daha fazla olmasından

⁷² İmparati , a.g.e., s.105-107.

dolayı köleyi sakatlayan veya ona herhangi bir zarar veren kişi de hukuken bunun cereme olarak bedelini ödemek zorundadır.

Diğer taraftan Eski Ön Asya toplumlarında geçer olan çivi yazılı hukukta bir kişi köle satın aldığında bu satışı ispat etmek mecburiyetindedir. Aksi takdirde bu kişi hırsız durumuna düşmekte ve cezalandırılmaktadır. Ayrıca sosyal ve ekonomik yaşamın bir parçası olan kölelerin başkası tarafından sahiplenilmesi veya çalınması kanunlarla engellenmeye çalışılmıştır. Bununla beraber köleyi satın alan kişinin hakları da kanunlar tarafından korunmaktadır. Kölenin sahibi, kölesini sattıktan sonra da onun sorumluluğunu belirli bir süre taşıdığı kanunlarda açıkça belirtilmektedir. Buna göre; köle satıldıktan sonra bir ay içerisinde herhangi bir hastalığa tutulursa satın alan köleyi iade ederek satışı geçersiz kılma hakkına sahip olabilmektedir. Köle bir eşya olarak görüldüğü için satın alınan malda çıkacak herhangi bir kusurdan satıcı sorumlu tutulmaktadır.

Hitit öncesi Anadolu toplumlarının sosyal, siyasi ve iktisadi durumları hakkında bilgi veren, Kültepe Tabletleri arasında kölelerin alım satımları hakkında bilgi veren vesikalardan, iş gücü bakımından ekonomik değeri olan kölelerden erkek olanların daha fazla iş yapabilme kudretine sahip olmaları nedeniyle kadın kölelere göre ücretlerinin daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bu metinlerden dönemin Anadolu'sunda köle bedellerinin Mezopotamya toplumlarında olduğundan daha yüksek olduğu tespit edilmektedir. Burada köle bedellerinin, kölelerin cinsiyet ve yeteneklerine göre değişkenlik göstermekle birlikte ortalama 5 şeşel (40 gr.) ile 1 1/3 mina (640 gr.) gümüş arasında olduğu ortaya çıkmaktadır. Ayrıca sahibi tarafından başka bir şahsa satılan kölenin kendi satış bedelini ikinci sahibine ödediği takdirde özgürlüğüne kavuşabileceği ifade edilmektedir.

M.Ö.1750 yıllarında Anadolu'ya gelen ve kısa zaman sonra Anadolu'da ilk merkezi devleti kuran Hititler'in kanunlarında köle sınıfının sosyal statüsü açık bir şekilde belirlenemediği gibi, kölelerin satış bedellerini de tam olarak tespit etmememiz mümkün değildir. Çünkü Hitit Kanunlarında, Mezopotamya kanunlarında olduğu gibi kölelerin ölümü halinde bir maddi bedel ödemek yerine, öldürülen köleye karşılık köle verilmektedir. Ölen kişinin (özgür veya kölenin) yerine bir başka insanın verilmesi de oldukça ilginç bir uygulamadır. Elbette ki ölen kişinin yerine verilen insanların fiziki özellikleri, yetenekleri ve yaşlarının da aynı paralellikte olması gerektiği kanaatindeyiz. Kölelerin satış bedellerinin özelliklerine göre değiştiğini düşünürsek, genç bir köle yerine yaşlı bir kölenin ya da sağlıklı bir köle yerine sakat bir kölenin verilmesi çok da doğru bir uygulama olmayacaktır. Burada esas olan tarafların bu alış veriş muamelesine rıza göstermeleridir.

Bütün bunların yanında Hitit Kanunlarında başkaları tarafından yaralanan veya sakatlanan kölelere karşılık gümüş üzerinden belirli tazminatın ödendiği de açıktır.

KAYNAKÇA

- Akurgal, E. *Anadolu Kültür Tarihi*, Tübitak Yayınları, Ankara 1998.
- Albayrak, İ. *Kültepe Tabletleri IV*, T.T.K.Yayını, Ankara 2006.
- Alp, S. Hitit Kanunları Hakkında, *D.T.C.F. Dergisi*, V/5'ten Ayrıbasım, T.T.K., Ankara1947.
- Başdemir, K. *Eski Anadolu Tarihsel ve Kültürel Süreklilik*, Kaynak Yayınları, İstanbul1999.
- Bayram, S.- Çeçen, S. Yeni Belgelerin Işığında Eski Anadolu'da Kölelik Müessesesi, *Belleten*, C.LX, S. 229, Ankara1996, s.579-604.
- Berve, H. *Eskiçağ Tarihine Dair altı Konferans (Greklerde Kölelik Müessesesi)*, (Çev. Afif Erzen), Yenilik Basımevi, İstanbul 1958.
- Bilgiç, E.- Bayram, S. *Ankara Kültepe Tabletleri II*, T.T.K. Yayını, Ankara 1995.
- Brians, P. *The Code of Hammurabi (18. th. Century B.C.E.)*, Washington 1915.
- Çayır, M. Kültepe'den Yerli Bir Tüccara Ait Beş Tablet, *Archivum Anatolicum*, 7/1, Ankara 2004, s.45-51.
- Dinçol, B. *Eski Ön Asya Toplumlarında Suç Kavramı ve Ceza*, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2003.
- Doğan, E. *Hitit Hukuku (Belleklerdeki "Kayıp")*, Güncel Yayıncılık, İstanbul 2008.
- Galanti, A. *Hitit Kanunu*, İstanbul Bankalar Matbaası, İstanbul 1931.
- Günbattı, C. An Eponym List (KEL) from Kültepe, *Altroentalissche Forschungen Band XXXV, Heft 1*, 2008, s.111-116.
- Gökçek, G. L. Kültepe Vesikalarında Geçen Nesnelerin Fiyatları, *II Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (16-17 Nisan 1998)*, Erciyes Üniversitesi Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi Yay., No:3, Kayseri1998, s.155-170.
- Gurney, O. R. *Hititler*, (Çev. Pınar Arpaçay), Dost Kitabevi Yayınları, 1. Baskı, Ankara 2001,
- Hecker, K. *Die Keilschrifttexte der Universitätsbibliothek, Giessenunter Benetzung nachgelanesser yorarbeiten von J. Lewy*, Giessen 1966.
- Hoffner, H. A. *The Laws of The Hittites*, New York 1997.

<http://www.wsu.edu/MESO/CODE.HTM>

İmparati, F. *Hitit Yasaları*, (Çev. Erendiz Özbayoğlu), İtalyan Kültür Heyeti, Ankara 1992.

Kılıç, Y. Eski Ön Asya Toplulukları Arasında Yazı Ve Dil Etkileşimi, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 4, Denizli 2009, 122-151.

Klengel, H. *Kral Hammurabi ve Babil'in Günlüğü*, (Çev. Nesrin Oral), Telos Yayıncılık, İstanbul 2001.

Kınal, F. Eski Anadolu'da Kadının Mevkii, *Belleten*, C.XX, S. 79, T. T. K. Yayını, Ankara 1956, s. 355-366.

Kınal, F. *Eski Mezopotamya Tarihi*, A.Ü. D.T.C.F. Dergisi Yayınları, Ankara 1983.

King, L.W.-Horne, C. F. 2500 B.C. The Code of Hammurabi, Ph.D. 1915, www.skeptifiles.org/atheist2/hammurab.htm, erişim 21.10.2009.

Malay, H. *Çağlar Boyu Kölelik (Eski Yunan ve Roma)*, Gündoğan Yayınları, Ankara 1990.

Mansel, A. M. *Ege Ve Yunan Tarihi*, T.T.K. Yayını, Ankara 1995.

Memiş, E. *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, Ekin Kitabevi, Bursa 2006.

Memiş, E. *Eskiçağ Türkiye Tarihi (En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar)*, 6. Baskı Çizgi Kitabevi, Konya 2005.

Memiş, E. *Genel Tarih Genişletilmiş 2. Baskı*, Günay Yayıncılık, Konya 1999.

Roth, M. T. Reading Mesopotamian Law cases PBS 5 100: Question of Filiation, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vo. 44, No. 3, 2001, s.243-298.

Roth, M. T. *Law Collections From Mesopotamia and Asia Minor*, Atlanta 1997.

Sever, H. Asur Siyasi Tarihinin Ana Devreleri, *A.Ü.D.T.C.F. Dergisi (Cumhuriyetin 60. Yıldönümü Armağanı)*, Ankara 1987, s.421-428.

Sever, H. Köle Satışı Hakkında Yeni Kültepe Metinleri, *XXXIV. Uluslararası Assirioloji Kongresi / XXXIV International Assyriology Congress 6-10/VII/ 1987 İstanbul*, T.T. K. Yayını, Ankara 1998, s.485-494.

Şahin, H. A. *Anadolu'da Asur Ticaret Kolonileri Devri (M.Ö. 1975-1725)*, Erciyes Üniversitesi Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi Yay.,No: 7, Kayseri 2004.

Şahin, H. A. Anadolu'daki Eski Asur Koloni Mahkemeleri, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 2, Kayseri 2006, s. 121-151.

Tosun, M.-Yalvaç, K. *Sumer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-saduqa Fermanı*, T.T.K. Yayını, Ankara 1975

Yıldırım, R. *Uygarlık Tarihi (Ders Notları)*, Tübitak Yayınları, İzmir2000.

Yiğit, T. Çivi Yazılı Kanunlarda Kölelik, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 3, S.2, Ankara1999, s. 53–69.